

CERVANTES, A „MÓR” ELBESZÉLŐ ÉS AZ (ÖN)IRÓNIA

A *Don Quijote* második részének 400. születésnapjára

„– Legyen áldott a hatalmas Allah! – így szólt Hamete Benengeli e nyolcadik fejezet elején; legyen áldott Allah! – ismétli háromszor, s megjegyzi, azért fakad e hálaszavakra, mert ott látja a küzdelem terén Don Quijotét és Sanchót, s hogy mulattató történetének olvasói bizton számíthatnak rá, hogy most új hőstettekkel és ötletekkel lepi meg őket Don Quijote és fegyverhordozója. Arra kéri az olvasókat, feledjék el az elmés nemes eddigi lovagoskodását, és fordítsák figyelmüket az ezután következőkre, már kezdődik is a Tobosóba vivő úton [...]” – olvashatjuk Cervantes remekművének második részében,[\[450\]](#) a nyolcadik fejezet elején.

De vajon kicsoda ez a Hamete Benengeli, aki most és itt – *in medias res* – épp a muszlimok istenét dicsőíti, a Búsképű lovagot és hű fegyverhordozóját megpillantva? Szereplőnek szereplő, hiszen megszólal, de az őt szóra bíró elbeszélő hozzáfűzése („azért fakad e hálaszavakra”; „hogy mulattató történetének olvasói”; „arra kéri az olvasókat”) elárulják, hogy olyan szereplő, aki mintha maga is szerző illetve elbeszélő volna. Annak pedig, aki valamelyest emlékszik még Cervantes remekére, talán már dereng is valami. Valami Cide Hamete Benengeli nevű mór (vagyis arab) történetíróról, aki „elsőként” jegyezte le Don Quijote történetét. Azt a történetet, amelyre a „második” elbeszélő (Cervantes egyes szám első személyű, mindentudó és mindenható kivételése) mintegy véletlenül talál rá a toledói vásártéren, egy elsárgult paksamétában (I, 9.), s miután megállapítja, hogy az arab nyelvű szöveg Don Quijote és Sancho Panza kalandjairól szól, lefordíttatja egy moriszkóval, vagyis egy kereszténnyé lett arabbal.

A történet (a regény), amelyet az olvasó végül is kézbe vesz, ennek a „fordításnak” az itt-ott megigazított, kommentált változata, a „második” (ha a fordítót is szövegalkotóként vesszük számba, akkor a harmadik) lejegyző betéteivel. De mivel tudjuk, ez az egész nyilvánvalóan csak játék, amit az alkotó eszelt ki, történetestül, szereplőstül, mindenestül, Cide Hamete, az arab krónikás, – és a fordító meg az első személyű elbeszélő – sem egyéb, mint Cervantes elmeszüleménye – ha úgy tetszik, személyiségének átlényegített darabja –, amely furfangnak azonban a játékon, a mulattatáson messze túlmutató jelentősége lehet.

Lehet, mondom, mivel szerzőnk elsődleges szándéka[451] mégis csak a paródia[452] és a mulattatás volt, és mert a mű megjelenését követő évszázad közönsége nem is igen talált a regényben egyebet, mint szórakoztató kalandok sokaságát.[453]

De miért volt szüksége Cervantesnek erre a forrásra? S miért épp mór (arab) mesemondót választott hivatkozási alapjául? Volt-e a döntésének valami különös (irodalmi, életrajzi, történelmi-társadalmi) jelentése és jelentősége a maga korában, és van-e, lehet-e valami üzenete a ma emberéhez? Hogyan és milyen értelemben kapcsolódik ez az „arabus íróféle” a Cervantesről szóló irodalom egyik elmaradhatatlan fejezetéhez, a szerző (ön) iróniájához? És végül: Cervantes kritikus múltba fordulása milyen kritikát hordoz korának jelenével kapcsolatban? Paródiája hogyan válik egyszersmind múltigenlő értékőrzéssé?

Induljunk ki a mór „történész” nevéből, hátha ennek jelentése s a hozzá fűzött magyarázatok[454] a feltett kérdések megválaszolásához is irányt mutatnak. Benyhe János a Magyar Helikon 1962-ben megjelent egykötetes –, Martyn Ferenc rajzaival ékesített – kiadásához fűzött jegyzeteiben ezt írja a mór krónikásról: „Cervantes tréfásan követi a tekintélyre hivatkozó elbeszélőket és krónikásokat. 'Cide', szeid: úr; 'Hamete', Hamid: dicsőítő; 'Benengeli': Ben Ijal: szarvas fia. Szarvas spanyolul: 'ciervo': célzás Cervantes nevére. Más elmélet szerint Benengeli: a spanyol 'berenjena', 'padlizsán' szóból származik; a toledóiakat nevezték tréfásan padlizsánévőknek, s Cervantes azért költötte volna ezt a nevet, mert Toledóban akadt az állítólagos kéziratra.”[455]

A „tekintélyre hivatkozó elbeszélő” – tehetjük hozzá – a lovagregények (például a *Don Belianís de Grecia*) kedvelt fogása volt, de úgy, hogy a hivatkozási alap megfellebbezhetetlennek számított. A krónikás mór-mivolta így már a műfaj paródiájának egyik hordozója, mivel az arabokat és a hitüket elhagyó moriszkókat Cervantes korában megbízhatatlannak tartotta a közvélemény. A regény első részének 9. fejezetében ezt olvassuk erről: „Történetünk igaz voltára legfeljebb azt az ellenvetést lehet felhozni, hogy arab írótól származik, e nemzetbelieknek pedig ismert tulajdonságuk, hogy hazugok. Irányunkban azonban oly ellenséges érzellemmel viseltetnek, hogy inkább hihető, hogy valamit elhagyott, semmint, hogy bármit is túlzott volna. Ezt azért gondolom, mert amidőn tolla áradozhatott, sőt áradoznia kellett volna e jeles lovag magasztalásában: ő, úgy látszik, szándékosan mellőzte ezt, [...] holott a történetírónak pontosnak, igaznak és mindenekfölött pártatlannak kell és illő lenniük, s egyaránt helytelen, ha akár érdek, akár félelem, akár ellenszenv, akár rokonszenv miatt eltérnek az igazságtól,

mely a történelem anyja, a történelem viszont az idő vetélytársa, az események letéteményese, a múltnak tanúja, a jelennek példája és mintaképe, s figyelmeztető a jövődőknek.”[456]

Bár a szakirodalomban nem találtam erre utaló véleményt, talán érdemes megkockáztatni a kézenfekvő feltevést, hogy a Cide Hamete név választásában része lehetett a Cidnek is, a klasszikus spanyol irodalom első, legendás alakjának. Cid, igazi nevén Rodrigo Díaz de Vivar valóságos, történelmi személy volt a XI. század második felében; népi származék, akinek az akkor már több mint 300 éve folyó mór ellenes harcokban[457] tanúsított hősiessége például szolgált a csak 1492-ben befejeződő háborúskodás katonáinak. Cid arab nevű volt, de keresztény és mórverő; Cide Hamete állítólag mór, de cseppet sem vitéz, hanem füllentős mesemondó. A nyilvánvaló áthallás Cervantes ironikus hajlamát is mutathatja, hiszen Cidról az író korában csaknem olyan fantasztikus, eszményítő legendák keringtek, mint a lovagregények Amadísáról. S ha a *Don Quijote* paródiája a „lovagiságot” javarészt idézőjelbe teszi is, a kritika óhatatlanul rávetül a Campeador Cid hősiességére, kivált, ha egy szavahihetőségében megkérdőjelezhető krónikás neve idézi fel nimbuszát.

Védhetőnek látszik az az ötlet is, hogy Cide Hamete alakjának megválasztásában közrejátszhatott Cervantes rajongása Héliodórosz iránt. A *Sorsüldözött szerelmesek* írójának ugyanis „az Arab” volt a ragadványneve.[458]

Jean Canavaggio, a kiváló francia hispanista, két kollégája, Saadedine Bencheneb és Charles Marcilly kutatásaira hivatkozva még ennél is meglepőbb felvetéssel áll elő: az arab „történész” nevében a Benengeli nem is a padlizsánra, inkább a 'Ben-engeli' szóösszetételre utal, amely azt jelenti: 'hijo del Evangelio' vagyis az Evangélium gyermeke.[459] Azaz keresztény. Mármost, mivel Cervantes (pontosabban a „második szerző”) az első rész 22. fejezetében „manchai arab írónak” titulálja Cide Hamete Benengelit, vagy azt kell hinnünk, hogy a krónikás maga is moriszkozó, mint az állítólagos fordító, vagy feltételezhetjük, hogy az író kikacsint álarca mögül, és magára mutat: akár én is lehetek (mint ahogy, kiöltőjeként, én is vagyok) ez az arab. Hiszen, a *Don Quijote* paródia ugyan, de, mint látni fogjuk, végső soron – ha csak bizonyos mértékben és értelemben is –, önarckép. De milyen mértékben „mór” Cervantes, és milyen értelemben „keresztény” az arab krónikás?

„A *Quijote* kritikai irodalma végeláthatatlan és vértolulások, akár az Őskáosz” – figyelmeztet a tekintélyes cambridge-i cervantista, Anthony Close „A *Quijote* értelmezései” című remek tanulmányának első mondatában.[460] Majd kifejti,

hogy a klasszikus szövegekhez kétféle módon közelíthetünk: egyik a történeti megértés, amelynek Schleiermacher volt a szószólója, mondván, hogy a régi szövegekhez a szerző és a korabeli olvasó nyelvezetén, ismeretein át vezet az út. A másik mód az úgynevezett „megfeleltető” befogadás, amely a szöveg régies elemeit, illetve a műhöz kapcsolódó egyéb ismereteket (a szerző kora, élete stb.) a mai olvasó-értelmező ismereteivel igyekszik összhangba hozni. Nos, Cide Hamete kilétének és szerepének tisztázása érdekében most magam is ez utóbbi módszert ítélem célravezetőnek; a regény narrátorainak, Cervantes „török” (arab) vonatkozásainak és iróniájának gyökereit, jelentését elsősorban a szerző életrajzában, a regény írásakor megélt élethelyzetében keresem, mai szemmel, mai szempontoknak megfelelően. Rugaszkodjunk hát neki még egyszer, erről az egzisztenciálhermeneutikai[461] dobantóról.

Don Quijote, a Búsképű lovag – ha úgy tetszik –, karikatúra. Leginkább persze – az irodalomtörténeti és olvasói köztudat szerint – a lovagregények hőseinek, főként pedig a középkori műfaj legendás prototípusának, Amadís de Gaulának a gúnyrajza. Szatirikus, helyenként a burleszk műfaji elemeit is mutató kalandregény főszereplője, akinek mulatságos tettein és szavain évszázadok óta hahotáznak ifjak és vének, egyszerű olvasók és vajt fülű irodalmárok.

Ám figurája egyszersmind torzított önarcképként is felfogható; önmagát az ironia eszközeivel kívülről szemlélő, pályája végére érkező Cervantes készített benne valamiféle számvetést művészi hitvallásáról,[462] viszontagságos (inkább keservekben, mint örömteli sikerekben bővelkedő) életéről, tapasztalatairól, kétségeiről és bizonyosságairól. És szorongásairól. Mert ez a mókamester szoronghatott is.[463] Okkal. Tarthatott az Inkvizíció cenzoraitól, akik nagyítóval keresték (s ha megtalálták, büntették) a katolikus egyház hittételeitől eltérni merészkedőket. De félhetett a heterodoxiát üldöző és keményen megtorló központi hatalom más intézményeitől is. Mert noha Cervantes Don Quijote figurájában és kalandjaiban kétségtelenül egy idejét múlt és kiüresedett irodalmi műfajt tett nevetségessé (a lovagregényt), vele egyszersmind a továbbélő lovagi szokásokat, intézményeket, például a lovagrendeket is kifaragta. Korának elősdi és kártékony hatalmasait, akik üres pózokba merevedve, semmitmondó, korszerűtlen értékekhez ragaszkodva majmolták a – talán sosem volt – hősi idők képzeletszülte hőseit. Meg is kapta érte a magáét: a büszkeségében – mondhatni vallásos önimádatában, gőgös elvakultságában – magát sértve érző úri társaság nem késlekedett a hóbortos lovag kivégzésével. Ha csak képletesen is, persze.

Mint ismeretes, egy Alonso Fernández de Avellaneda álnéven előlépő

bértollnokkal (aki – meg nem erősített források szerint – akár Cervantes zseniális riválisa, maga a felsőbb körökhöz törleszkedő költőfejedelem, Lope de Vega is lehetett, vagy valaki Lope szűkebb köréből) megíratta a regény első részének folytatását, az apokrif *Don Quijotét*, amelyben az elmés-habókos, nemes lelkű és szeretetre méltó lovag közönséges, kötözni való bolond csupán, aki ott végzi, ahová mindig is való volt – Avellaneda szerint –: a bolondokházában. Az író – a „lepantói nyomorékot” – emberi-közéleti mivoltában fizikai fenyegetés, támadás tudomásunk szerint nem érte ugyan, sőt – ha tíz év késéssel is – maga vágott vissza méltóképpen irodalmi kihívójának: a regény második részében Avellanedát és silány, sőtlan művét a fölényes gúny eszközével meg is semmisítette,^[464] s hogy szelleméből fogant ivadékát több gyalázat és megaláztatás ne érhesse, maga vontatott vissza, maga józanította ki bolondériájából. Saját kezűleg búcsúztatta el, siratta meg Don Quijotét a hős bensőséges, családi közegében, hű cselédei körében úgy, ahogy az egy igaz (szolgálóival egy sorban élő, velük sorsközösséget vállaló) nemes embert jogosan megilletett. S noha művét elsősorban szórakoztató könyvként fogyasztotta mind a művelt, mind pedig a szélesebb korabeli közönség – ami végső soron, a mű tényleges irodalmi értékei szemszögéből akár lefokozásként is felfogható –, végül csak elfoglalta az őt megillető helyet a világirodalom remekművei között. Az egyetemes emberi értékek (a megbocsájtó rokonszenv, az elesettek felkarolása, a tartózkodó mértékletesség, a bátor kiállás, a méltóság – beleértve az ellenfélét is – tisztelete; megértésre törekvő elfogadása akár az esendő torzulásoknak) – más szóval: az emberi teljesség és az autonóm, saját törvényeit követő elbeszélés kimunkált, művészileg is kiforrott megjelenítéseként.

De vajon milyen út, milyen tapasztalatok és megfontolások vezették el Cervantest a parodizáló karikatúrától a szelíden gyengéd, megértő és megbocsájtó mosolyig? Röviden azt mondhatjuk, egy teljes élet, csaknem hetven év inkább keserves, mint felemelő élményei, viszontagságai.

Cervantes és a „törökök”

Cervantest ifjúkorában két sorsdöntő élmény éri; mindkettő kapcsolatos az iszlám világgal, a muszlimokkal, és – mindkettő velejéig ellentmondásos. Az egyik a dicsőséges ütközet Lepantónál (1571), a másik: öt évig tartó fogsága Algírban.

A lepantói csatában – mint ismeretes – az egyesült keresztény hatalmak flottája, az *Armada Invencible* megsemmisítő vereséget mért a terjeszkedő oszmán birodalom hajóhadára. Az akkor huszonöt éves, inkább katonai, mint irodalmi

sikerekről álmodozó költő viszont súlyosan megsebesült: két muskétalövés is érte, egyik golyó a mellén, másik a bal karján találta el. Ez utóbbira megbénult, s élete végéig nyomorék maradt. Példás helytállásáért^[465] dicséretet és pénzjutalmat kapott, többször is, és amikor négy évvel később „leszerelt” és hazatérhetett, főparancsnoka, Don Juan de Austria (V. Károly öccse) hősnak kijáró ajánlólevéllel bocsájtotta útjára. A leendő író komoly állást és pártfogást remélt az okmánytól a királyi udvarban. A berber kalózok azonban keresztülhúzták számítását: Barcelona térségében elfogták a *Sol* nevű gályát, amelyen hazafelé tartott, és komoly váltságdíj reményében – s vélhetőleg épp a papírjai miatt – Algírba vitték. Itt fél évtizedbe telt, míg több (összesen négy) sikertelen szökési kísérlet és megghiúsult kiváltási kezdeményezés után – immár 33 évesen –, a trinitárius szerzetesek segítségével végre kiszabadult, és vissza is ért Madridba.

E kalandos ifjúkori életszakasz tényei azonban, Cervantes további sorsát (és művét) illetően, rövid magyarázatot igényelnek.

Itáliában állt be a seregbe, de eredetileg nem katonáskodni ment Rómába. Hanem részben azért, mert mehetett: noha V. Károly 1558-ban meghalt, még nyitva voltak a határok. II. Fülöp csak később (az 1563-ban véget érő tridenti zsinat határozatait követve) záratta le őket, a reformáció „kártékony” eszméit terjesztők beszivárgásától féltve. A humanista gondolatok és a reneszánsz irodalom hatása alatt álló ifjú költőt (II. Izabella királyné halálára írott szonettjeit madridi tanára és mestere, az erasmista López de Hoyos megjelentette egy antológiában) a kultúra is vonzhatta ugyan Itáliába, mégis, a dokumentumok szerint, inkább azért hagyta el hazáját, mert szöknie kellett. II. Fülöp elrendelte ugyanis, hogy „egy poroszló tartóztassa le Miguel de Cervantest”^[466], aki párbajban halálra sebzett bizonyos Antonio de Sigurát. Azt talán már csak a legenda szőtte bele a történetbe, hogy a királyi parancs arról is rendelkezett, Cervantesnek csapják le az egyik karját, és 10 évre száműzzék az országból. Mindenesetre tény, hogy pontosan 10 év múlva tért haza algíri fogságából, fél karjára béna nyomorékként.

Tényként kezelhető az is, hogy bár bontakozó tehetsége alapján dédelgethett irodalmi terveket, és az itáliai években feltöltekezhetett a reneszánsz kultúra szabadság- és a valódi teljesítményt értékelő eszményével, valós távlatként^[467] (és legalább annyira a szintén humanista hírnév- és hőskultusz hatása alatt) inkább a katonai karrier kínálkozott előtte. Részben el is érte célját: jóllehet nyomorékká lett, hősiességét hiteles dokumentumok tanúsították, amelyekről – mint már említettem – biztató jövőt remélhetett.

Öt év Algírban: életre szóló élmény, eszmélkedés, tapasztalat. Jóból és rosszból

egyaránt. De főként a rosszból. Egy idegen, ellenségesként megjelenő, sokszínű népesség, kultúra, nyelv, viselkedési formák, szokások megismerése. Folytonos veszélyek, ármánykodás, erőszak és kiszolgáltatottság helyzetében – fogolyként. Számolva a lehetőséggel, hogy valós vitézi érdemei feledésbe merülnek; amire feltette az életét (a hősiesség, a hírnév, a bátor helytállás) füstbe megy, értelmét veszíti.

Cervantes próbált ugyan elébe menni sorsának (erről tanúskodnak szökési kísérletei), de a valóság kegyetlennek bizonyult: a családnak, csekély vagyonát pénzzé téve, csak testvéröccsének (akivel együtt katonáskodott) a kiváltására futotta, s bár ő (az öcs) volt a fiatalabb, azért az övére, mert ő fizikailag ép, tehát munkaképesebb maradt.

Fogolytársai közül Cervantest leleményessége, műveltsége és férfias erényei kiemelték; afféle vezéregyéniségnek számított. Ő tervelte ki és szervezte meg a csoportos szökéseket, melyekért keményen megbüntették: kétszer öt hónapot töltött láncon, béklyóba verve. De életben hagyták, holott jóval kisebb vétkekért is könnyen életükkel fizettek az elkövetők. Bátorságát, vezetői adottságait fogva tartói is elismerték, sőt, a maguk módján becsülték.

Fogságának körülményeit maga írta meg a *Don Quijote* első részének 39.-től a 41.-ig tartó fejezeteiben, a fogoly kapitány, Ruy Pérez de Viedma történetében. A fikció természetesen a valóság és a költészet határmezsgyéjére kalauzolja az olvasót, de a leírásokban és a szereplők tetteiben egyértelműen fellelhetők az önéletrajzi elemek. Noha Cervantes mindvégig közlegény maradt a seregben, és előkelő származású sem volt – mint a történetet elbeszélő kapitány –, szereplőjének szavait bizvást vonatkoztathatjuk rá: „[...] ott tengődtem, egy börtönbe zárva [...], azok közé tartoztam, akiktől váltságdíjat vártak; mert amikor egyszer megtudták, hogy kapitány voltam, hiába említettem reménytelen kilátásomat s vagyontalanságomat, a lovagok és váltságdíjasok közé soroltak. Láncot tettek rám [...] S bár ha gyakran gyötört is bennünket az éhség s a ruhátlanság [...] semmi sem kínozott annyira, mint az a hallatlan és hihetetlen kegyetlenkedés, melyet lépten-nyomon elkövetett gazdám a keresztények ellen.”[\[468\]](#)

Amikor pedig az elbeszélő (a regényé, nem az epizódé, amelyet a szereplő mesél el) még személyesebb dolgot érint, egy fogolytársa példás alakját idézti meg a kapitánnyal, lehetetlenné (vagy inkább egyértelművé) téve az azonosítást, s a figura neve révén[\[469\]](#) mintegy megkettőzve önmagát: „Csupán egyetlen spanyol katonának, egy bizonyos Saavedrának nem merte a haja szálát sem

meggörbíteni. Ez olyan dolgot vitt véghez szabadulása érdekében, hogy, tudom, el nem felejtik egyhamar az ottani lakosok; és mégis, soha meg nem ütötte, sem meg nem botoztatta, de még csak rossz szóval sem illette, pedig gyakran rettegünk, hogy karóba húzzák.”[\[470\]](#)

A „gazda” vagyis az algíri király különös jóindulatára különféle magyarázatokat találtak a kutatók. Jean Canavaggio a már említett tanulmányában (lásd a 6. jegyzetet) érdekes feltevést kockáztat meg: Cervantes azért részesülhetett kivételes bánásmódban, mert a király „beszervezte”. Bizalmas információkat kellett szereznie egy bizonyos Hadzsi Murátról, aki a szultán követeként titkos küldetést teljesített Algírban. A notórius szökni akaróknak szolgálataiért cserébe kegyelmezhetett meg több ízben is a király.

Másik feltételezés szerint Cervantes különleges státuszában, kedvezményezett helyzetében szerepet játszhattak a korabeli Algírban uralkodó szabados erkölcsök, nevezetesen a fogva tartók, a rabszolgák és a renegátok (iszlám hitre tért keresztények) között egyaránt dívó homoerotikus praktikák. Csupán egyetlen ilyen értelmű dokumentum keverheti azonban gyanúba az író, egy feljegyzés, amely szerint Cervantes „rút, becstelen és feslett dolgokat művelt”. De e forrás hitele több mint kétséges, mivel aki lejegyezte, bizonyos Juan Blanco de Paz, ismert besúgó volt, aki nem egyszer árulta el fogoly- és honfitársait, s aki dicső tevékenységéért jutalmul egy köcsög mézet kapott tőlük.[\[471\]](#)

Csak feltételezés ugyan, hogy a krónikás Cide Hamete alakja már fogsága idején megjelent volna Cervantes képzeletében, annyi azonban bizonyos, hogy a mórok emberi tulajdonságaival és kulturális jellegzetességeivel ekkor került közvetlen kapcsolatba. S ha ebből a vére menő tanulási folyamatból azt a végső tanulságot vonta le, hogy a „törökök” minden vallási, szokás- és hagyománybeli különbséggel együtt is (hogy példának okáért álnok szó- és hitszegők, pénzéhesek, megvesztegethetőek, élvetegek, kegyetlenkedők, bosszúállók stb.) végső soron ugyanolyan közönséges halandók, mint a keresztények (vagyis gyarlók, erényesek, hitványak vagy kiváló jelleműek), és ők is a „van neki” (valamije) vagy „nincs neki”[\[472\]](#) illetve a mindenki egyenlő, csak a tetteinktől válunk különbözőkké (vagy, Don Quijote szavaival: „Tudd meg Sancho, hogy az egyik ember nem több a másiknál, ha a másiknál többet nem cselekszik”;[\[473\]](#)) mindenhol érvényes mércéje szerint méretnek meg egymás és mások előtt.

Egyszóval: ha az eszmélkedő, szabadulására (1580) épp krisztusi korába érő szerzőnk arra a következtetésre jutott Algírban, hogy az arab ember olyan „másik”, aki „ugyanaz”, vagyis, hogy ember és ember között lényegileg nincs

különbség, akkor miért is ne választhatott volna magának mór alteregót? Aki – mint láttuk Cide Hamete Benengeli nevének lehetséges jelentéseinél –, maga is az Evangélium gyermeke (lehet). Ha pedig csaknem negyed század elmúltával, amikor a nagy mű megírásába fogott, olyan elbeszélésmódot keresett, amellyel önnön tapasztalataira és igazságaira is kellő távolságból tudott tekinteni, sőt azokat szándékosan távolította el, részben többnyire arabgyűlölő közönségétől, részben önmagától, és leginkább talán azért, hogy a lehető legnagyobb fokú szabadságra tehessen szert művének anyagával, szereplőivel és ezek lehetséges kötődéseivel szemben, akkor – parodizáló, karikírozó szándéka szerint –, egy mór vagy keresztényé lett arab történetmondóénál alkalmasabbat aligha találhatott volna. Hiszen egy ilyen szerző állításait – mivel hazudós – nem lehet és nem is kell készpénznek venni. Ha sületlenségekre vagy a valóságtól nyilvánvalóan elrugaskodott dolgokra lel történetében az olvasó, azokért nem ő, Cervantes a felelős, hanem az arab. De ha ennek „arabsága” voltaképpen „kereszténység”, akkor?

Ahhoz viszont, hogy az érett, immár öregkora küszöbére érő (de íróként szinte még senkiként), s ilyen értelemben mondhatni az életéért (élete értelméért) író Cervantes (ön) iróniájának mélyebbre nyúló gyökereit is jobban megértsük, életének további tényeit is meg kell ismernünk, ha csak dióhéjban is.

A hazatérését követő években nekilátott írói tervei megvalósításának; írt több színdarabot, amelyek közül párat (*Az algíri fogság*, *Numantia bukása*, *A tengeri csata*) a madridi színházak is bemutattak – mérsékelt sikerrel. Megnősült, de feleségét hamarosan elhagyta. 1685-ben kiadták pásztorregényét, a *Galateát*. Előbb terménybegyűjtői majd adóbehajtói munkát vállalt; az első kiátkozást és börtönt, a második többszöri bezáratást hozott. Sevilla fővikáriusa átkozta ki, mert lefoglalni merészelte bizonyos kanonokok búzáját, akik megtagadták a beszolgáltatást; 92-ben le is tartóztatták, ugyanezzel az indokkal. Még 90-ben kérvényezte, kaphasson állást az Indiákon, de a királyi tanács elutasította kérelmét. 50 éves, amikor, 97-ben, immár adóbeszedőként több hónapra ismét börtönbe került, egy bankár csukatta le, mert a beszedett pénz egy részét valakinek jóhiszeműen kölcsönadta. Az illető eltűnt, s így Cervantes maradt adósa a bankárnak. Időközben leánya született egy kocsmáros asszonyától, Ana Francától (akinek neve visszacseng Dulcínea – *dulce Ana*: „édes Anna” nevében). Ana 1598-ban meghalt. Az író pénzügyei egyre zavarosabbakká váltak, adósságokba és elszámolási perpatvarokba keveredett. Utoljára 1605-ben csukták az adósok börtönébe, pár hónappal a *Don Quijote* első részének megjelenése után. Cervantes ekkor már 58 éves; korának felfogása szerint szinte aggastyán.

Sírni, nevetni, vagy nevetve sírni?

Mármost, ha „egzisztenciálhermeneutikai” horizontunkon elképzeljük az életének végső szakaszába lépő Cervantest, aki mérlegre teszi ifjúkori álmait, felnőtt életének tényeit és tapasztalatait, könnyen belátható, hogy következtetése ilyesmi lehetett: „sírni való és nevetséges.”[\[474\]](#)

Sírni való volt először is, amit a munkájából adódó országjárásain, főként Andalúziában látott: nincstelenek, dologtalanok tömegei kóboroltak, loptak, csaltak, fosztogattak az utakon és az elnéptelenedő falvakban. Cervantes tisztában lehetett vele, hogy országának valós állapota milyen tébolyító ellentétben állt az abszolút monarchia világhódító mámorával, a Fülöp-szigetektől Flandrián át Brazíliáig terjeszkedő birodalom diadalmas hencségével, kapzsi mohóságával, amellyel kifosztotta frissen megszerzett gyarmatait, de amely kincsekből leginkább az egyház és a féktelenül költekező hatalom (főként flandriai) hitelezői gazdagodtak meg, míg az egyszerű emberek megélhetése mindinkább ellehetetlenült. Nem volt, aki megművelje a földeket, alig volt mit betakarítani, de a beszolgáltatási kötelezettség ellen vétőket a hatóság fegyveresei, hivatalnokai kegyetlenül megbüntették, csakúgy, mint a szükség csinálta bűnözőket, törvénszegőket. A kereskedelemmel, pénzforgalommal, kézművességgel foglalkozó népesség javarészét (az arabokat és a zsidókat 1492-ben, a moriszkókat 1606-ban) kiűzték, a maradó áttérteket árgus szemmel figyelték, hol, mikor és miben kaphatók rajta, hogy ősi szokásaikat, hitüket titkon gyakorolják. Cervantes tudata joggal hasadozhatott, hiszen míg erasmusi, reneszánsz eszméi alapján a kisemmizettek (s talán a másságuk miatt üldözöttek) oldalán tudhatta magát, munkája, beosztása szerint de facto a hatalom oldalára került, és sorstársai (akikkel érzelmileg azonosult) a sanyargató többség kiszolgálóját láthatták benne. Benne, aki valaha az ideális hősi erények megéléséről álmodott.

De sírni valónak érezhette saját helyzetét is: írónak tudta magát, aki írói babérokra ábrándozott, de addig alig publikált sikeres művet, s amit írt (pásztorregényt, komédiákat, itáliai példákat követő költeményeket), abban sem volt igazán átütő erejű eredetiség. Pályatársai (Lope például) inkább gúnyolták, mint elismerték. Okkal tarthatott tőle, hogy ha netán kendőzetlenül vállalja saját igazát, meggyőződését (önmagát, identitását), lesújt rá az Inkvizíció, megcsonkítja a cenzúra. Hiába remélt katonai érdemeiért méltó pozíciót, állást az udvarnál vagy az amerikai gyarmatokon, figyelembe sem vették hősi múltját. Házasember volt, de nem élt a családjával, gyermeke sem törvényes feleségétől született; nem volt igazi otthona, ahová biztonsággal visszavonulhatott volna; fél karjára béna

nyomorékként kellett szembenéznie az öregedéssel, fizikai erejének hanyatlásával.

S hogy Cervantes mindebből nem tragikus következtetéseket vont le, hanem, tárgyán (és önmagán) felülemelkedve rátalált egy olyan költői vízió művészi eszközeire, módszerére és formájára, amellyel egyszerre állít és tagad valamit (önmagát, a világot), egyszerre nevet és neveltet (neveti ki saját hajdani eszményeit, érvényesülési kísérleteit, nevet korának irodalmi és valóvilágbeli visszáságain); nyíltan kritizál (az irodalom addig érvényes műfajait, szemléletét, az őt és szereplőit körülvevő viszonyokat, szűkre szabott vagy éppenséggel szabadosságra hajlamosító lehetőségeket), de egyben álarcok mögé bújva rejtezkedik is [475] (az elbizonytalanított narrátori én – Cide Hamete, például –, az „irodalom az irodalomban” tükörjátékai stb. eszközeivel), mindez életerejét, lángelméjét bizonyítja.

A cervantesi humor, a mulatságos kalandregény, a paródia és a karikatúra forrása és kulcsa így elsősorban benső, az író léthelyzetéből adódó okokban keresendő. Quijada vagy Quesada vagy Quijano, a tehetetlenségében olvasmányaiba temetkező s azoktól meghibbanó, paraszti sorban tengődő nemesember (*hidalgo, hijo de alguien*: „valakinek a fia”) annyira idegennek érzi sanyarú, méltatlan világát, hogy a bolondos lovag, Don Quijote alakját ölti magára, és elmenekül, mondhatni disszidál elképzelt ideális látomásába, ahol végre szabad lehet. S Cervantes, noha folyvást szembesíti hőstét (a földhözragadt, de egyszersmind a vaskos népi bölcsességet megtestesítő Sancho és a megmászhatatlan valóság jelzései révén) [476] tényleges helyzetével, mintha azt is mondaná: a mindenkori álmodozó (költő?), aki jobb, igazabb világot szeretne maga körül látni, csak ott, a látások, a képzelet (az alkotás) világában lehet igazán szabad.

Szabadságvágya nyilatkozott meg abban is, hogy noha főhősének bolondériája egyértelműen a múlt feletti ítéletmondás, hiszen a hamis látszatok és a megnyomorító hazugságok leleplezését szolgálja, egyben bizonyos (az egyetemes múlthoz, az utópisztikus „aranykorhoz” köthető [477], amelyre, Morus Tamás hatására Erasmus is annyit hivatkozott *A balgaság dicséretében*), s alapvetően közösségi elvű értékek melletti kiállás is. Don Quijote szónoklatai, a régmúlt idők dicsőségét hirdető prédikációi (Sanchónak, az analfabéta parasztembernek!) nevetségesek ugyan, de lehetetlen nem kihallani belőlük, hogy szerzőjük, a lelke mélyén, nagyon is komolyan gondolta őket. S ha a lovagunk céljait megfogalmazó sorokat olvassuk [...] írjuk meggyőződését is felismerhetjük bennük. Feltéve, hogy a valós emberi értékekről ugyanúgy gondolkodunk, mint Cervantes – Don

Quijote. „Minekutána így minden előkészületet megtett, nem akarta halogatni szándéka megvalósítását; kiváltképpen az az elgondolás ösztönözte rá, hogy késedelme a világnak lenne kárára, hiszen Ő a sérelmek orvoslását, a ferdeségek eligazítását, a jogtalanságok jóvátételét, a visszaélések megszüntetését s a tartozások kiegyenlítését tűzte ki feladatául.”[\[478\]](#)

S amint feladatának 68 évesen sikerrel eleget tett, meggyőződését érvényes – és mindjárt népszerűvé váló – műbe, a *Don Quijote*be foglalta, Cervantes mintha valóban elnyerte volna az életet (sőt, hírneve révén az örökéletet), amelyért írt. Utolsó tíz évében ritka termékenység lett a jutalma: kiadta kisregényeit (*Példás elbeszélések*, 1612), megírta esztétikai nézeteit (*Parnasszusi utazás*, 1613), megjelentette újabb színműveit (*Nyolc komédia és nyolc közjáték*, 1615); a *Don Quijote* második részét és végül, mintegy a valóságábrázolás kritikai kötelmeitől megszabadulva, írt egy *romance*-elvről [\[479\]](#) nagyregényt (*Persiles és Segismunda viszontagságainak története*), amely azonban már csak halála után, 1617-ben látott napvilágot.